

*Яковець Д. С.,
старший інспектор Московського районного відділу
кримінально-виконавчої інспекції м. Харкова
управління ДПтСУ в Харківській області,
капітан внутрішньої служби*

ЗНАЧЕННЯ КАРАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ЗВІЛЬНЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена вивченню значення карального впливу покарання у виді позбавлення волі при організації підготовці засуджених до звільнення.

Ключові слова: позбавлення волі, каральний вплив, звільнення від відбування покарання, кара, судимість.

Постановка проблеми. Сучасний стан організації кримінально-виконавчої діяльності має значні недоліки та прорахунки, на що неодноразово зверталась увага як громадським сектором, так і представниками вищих органів державної влади [1]. Втім, останнім часом на законодавчому рівні були прийняті зміни, які мають стимулювати розбудову вітчизняної кримінально-виконавчої системи. Серед них можна назвати проголошений 5 лютого 2015 р. Закон України «Про пробачення» [2]. Згідно з вказаним законом одним з напрямів роботи служби пробачення є пенітенціарна пробачення. Під нею розуміється підготовка осіб, які відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, до звільнення з метою трудового та побутового влаштування таких осіб після звільнення за обраним ними місцем проживання.

Вказаний напрямок є вкрай важливий, адже саме на фінальній стадії відбування покарання визначається подальша доля засудженого: чи матиме він постійне місце проживання, чи знайде місце роботи після звільнення, чи матиме змогу заробляти легальні гроші та утриматись від спокуси знову повернутись на злочинний шлях.

Особливо важливо при організації процесу підготовки засуджених до звільнення правильно розуміти та усвідомлювати, який обсяг карального впливу відчували на собі засуджені під час відбування покарання, якого негативного впливу вони зазнали, які аспекти їх життя потребують якісного відновлення та які негайно їх можуть спіткати.

Метою даної статті є розгляд карального потенціалу позбавлення волі як найбільш розповсюдженого в Україні виду покарання в аспекті його значення для організації процесу підготовки засуджених до звільнення.

Аналіз стану дослідження. Проблема якісної організації роботи з підготовки до звільнення викликала увагу науковців до прийняття згаданого закону, адже вона і до цього здійснювалась в установах виконання покарань.

Так, теоретико-методологічні основи концепції соціальної адаптації закладені в працях таких зарубіжних науковців: Г. Блумера, Г. Гартмана, І. Гофмана, Ф. Знанецького, Е. Еріксона, Р. Мертона, Дж. Міда, Т. Парсонса, Г. Сельє, У. Томаса, Л. Фестінгера, З. Фрейда, Т. Шибутані та ін. Характеристики соціальної адаптації розглядалися дослідниками з соціологічних (А. Анохін, Л. Гордон, А. Готліб, О. Дікова-Фаворська, О. Злобіна, А. Камбур, І. Кон, Л. Корель, П. Кузнецов, А. Лобанова, О. Мулява, М. Лукашевич, І. Рущенко, Н. Свиридов, В. Тихонович, Н. Ходо-

рівська, М. Шабанова, В. Ядов), психологічних (А. Налчаджян), соціально-філософських (М. Ромм, Н. Сарджвеладзе, О. Бондаренко), педагогічних позицій (Л. Лавриненко, О. Коренева), а також з позиції системного підходу (Ч. Застроу, С. Жермен).

Соціальну адаптацію осіб, звільнених від відбування покарання, досліджували педагоги О. Беца, О. Вакулєнко, А. Капська, В. Кривуша, І. Курляк, Р. Овчарова, В. Синьов; соціальні працівники О. Корабльова, С. Шимоволос, юристи С. Гречанюк, А. Гуров, О. Дашенко, Т. Денисова, М. Дубінін, С. Зливко, І. Карпець, О. Литвинов, В. Львовичкін, В. Петков, Г. Радов, С. Скоков, С. Стефанов, Б. Телефанко, В. Трубников, Г. Хохряков, Г. Христова, А. Яковлев, О. Янчук, А. Яровий; психологи В. Васильєв, В. Коновалова, Р. Овчарова, А. Осипова, В. Шепітько; філософ В. Білецький; соціологи Ю. Баранов, О. Соколова, А. Тайбаков, Т. Тагідінова та ін.

Проте в більшості праць процес підготовки до звільнення вивчався не окремо, а виключно з позиції його значення як окремого елементу системи соціальної адаптації. Крім того, дослідження вказаних авторів проводились переважно без урахування останніх законодавчих новацій у цій сфері, що зумовлює потребу детального дослідження вказаного інституту.

Натомість у межах цієї статті ми зосередимо увагу, власне, не на процесі підготовки до звільнення, а на дослідженні значення карального потенціалу позбавлення волі при підготовці засуджених до звільнення. У такому аспекті ця тема взагалі не вивчалась раніше.

Виклад основного матеріалу дослідження. Каральний елемент змісту покарання у виді позбавлення волі проявляється насамперед в самому факті засудження особи. Хоча й не всі автори погоджуються з такою точкою зору. Наприклад, М. Стручков визначав, що зміст позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого від суспільства, від певного оточення, у різноманітних правообмеженнях, яких зазнає громадянин у силу відбування покарання, а також у низці обмежень побутового характеру, які несе перебування в місцях позбавлення волі [3, с. 19]. С. Дементьєв до каральних елементів разом із зазначеними відносить сам факт засудження судом від імені держави, тривалість строку, вид і місце розташування виправної установи, обмеженість політичних, трудових, сімейних та деяких інших прав [4, с. 6]. Однак складно уявити, що публічна негативна оцінка суду (оскільки судові засідання, як правило, мають відкритий характер), а отже і держави в цілому, бо обвинувальний вирок виноситься від імені держави, не чинить психологічного впливу на особу, яку звинувачують у вчиненні злочину. Така особа, крім негативної оцінки щодо до неї, усвідомлює принципову зміну її правового та соціального положення вже на цьому етапі покарання. Рівень цього впливу може бути різним. В особи, що неодноразово притягувалась до кримінальної відповідальності, він незрівнянно нижче. Але і в даному випадку, тим не менш, певний вплив має місце [5, с. 76].

Треба зазначити, що точка зору щодо наявності карального елемента в самому факті негативної оцінки діяння засудженого з боку держави може викликати заперечення у зв'язку з тим, що кара здебільшого полягає в обмеженні прав і свобод засудженого. З такою думкою не можна не погодитись, та потрібно враховувати і таке явище, як моральний осуд, який за своєю сутністю направлений на здійснення активного впливу на винного, зокрема у формі широкого розголосу самого факту засудження за вчинення злочину, що не може не вплинути на особу і відчувається засудженим як один з каральних елементів покарання. Слід погодитись з О. Сахаровим, який зазначав, що властивість кримінального покарання спричиняти засудженому моральні страждання потрібно всіляко підтримувати та розвивати шляхом виховання відповідної громадської думки [6, с. 121].

Каральний вплив починається з моменту призначення судом конкретної міри покарання. Саме призначення покарання завдає засудженому суттєвих моральних страждань, ганьби та сорому перед суспільством і своїми близькими, що є невід'ємними складовими здійснення кари [7, с. 186]. Проте каральний вплив самого факту засудження насамперед пов'язаний з громадською думкою, що існує в суспільстві щодо засуджених до того чи іншого виду покарання.

Розглядаючи даний каральний елемент у розрізі його значення для організації підготовки до звільнення, слід відзначити, що працівник, який забезпечує пенітенціарну пробацію, має докласти зусиль до поступового зниження негативного впливу цього фактору на засуджених з метою їх ефективної подальшої ресоціалізації.

Також до каральних елементів позбавлення волі слід віднести і судимість. Вказана ознака характерна не лише для позбавлення волі, але й для інших видів покарання. Відмінність полягає лише в строках її погашення, що різняться для деяких покарань. Щодо позбавлення волі, то в залежності від тяжкості вчиненого злочину згідно з п. п. 6–9 ст. 89 Кримінального кодексу (далі – КК) України особи, засуджені до позбавлення волі, визнаються такими, що не мали судимість, якщо вони протягом строку від двох до восьми років з дня відбуття покарання не вчинять нового злочину.

Тривалий час у науковій сфері точаться дискусії щодо доречності та законності існування інституту судимості, і ми не будемо вдаватись до наведення прикладів аргументів за чи проти цього. Варто лише зауважити, що нині цей інститут кримінального права застосовується, а тому засуджені перед звільненням мають бути якісно поінформовані про значення, функції та темпоральні межі судимості, яку вони матимуть після звільнення.

У ч. 2 ст. 50 КК вказано на кару як мету покарання. Визнання кари метою покарання не зменшує її значення як суттєвої властивості (ознаки) будь-якого покарання. Кара виступає в двох іпостасях, що перебувають у діалектичній єдності. Але їм притаманні і деякі особливості. Кара як органічна властивість покарання знаходить своє вираження не тільки в застосуванні покарання, але й у санкції статті та відповідній нормі Загальної частини КК, де описані характерні його ознаки. У такій якості кара не тільки визначає характер покарання, а й значною мірою забезпечує досягнення всіх цілей покарання. Однак кара як мета виражається тільки в призначенні та реалізації конкретної міри покарання до особи, яка вчинила злочин. Тут уже визнаються вид і строк покарання, конкретизується характер фізичних і моральних позбавлень і обмежень, яких має зазнати засуджений як відплату за вчинений злочин. Мета кари здійснюється завжди при застосуванні будь-якого покарання [7, с. 186].

Окрім кари, КК України метою покарання визнає виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Розглядаючи основні риси позбавлення волі, дійсно можна звернути увагу, що ціль кари досягається майже завжди.

Але варто враховувати і той факт, що кара важлива не лише сама по собі, а й у її прикладному аспекті, адже вона виступає підґрунтям виправлення засуджених. На думку А. Зелінського, для багатьох засуджених позбавлення їх волі означає зміну життя в бік погіршення, що може виправити осіб, які вчинили імпульсивні або необережні злочини. Зокрема, позбавлення волі сприяє викоріненню шкідливих звичок, ізолює засудженого від шкідливого впливу з боку колишніх друзів. Кара за злочинну недбалість активізує увагу, змінює психологічну установку на ризиковані вчинки тощо. Вона хоча сама по собі й не виправляє, але здатна вплинути на тих, хто порушив кримінальний закон усупереч своїй позитивній правосвідомості внаслідок різних психологічних зривів [8, с. 132].

На думку окремих фахівців, деякі категорії засуджених взагалі не потребують виправлення. До них відносять так званих «випадкових злочинців», тобто осіб, які вчинили злочин уперше внаслідок випадкового збігу обставин, усупереч із загальною позитивною характеристикою всієї попередньої поведінки. Для них злочин – це не домінуюча лінія поведінки, не закономірний результат криміногенної взаємодії особистості й середовища, а скоріше прикрий (хоча й винний) епізод у їхньому житті [9, с. 65; 10, с. 76]. Багато таких засуджених з перших днів перебування у виправних установах поводять себе бездоганно, сумлінно ставляться до праці. Уже при надходженні до установи за ступенем своєї соціально-педагогічної занедбаності вони не потребують виправлення. До таких людей позбавлення волі застосовується головним чином для здійснення кари, а також мети загального запобігання [11, с. 46]. Напевно, саме про такі випадки в свій час писав М. Стручков. Він зазначав, що бувають випадки, коли людина, яка вчинила злочин, не потребує виправлення (найчастіше це буває, коли злочин вчинено з необережності або навіть умисно, але за певного збігу обставин, наприклад у стані афекту, викликаного насильством або тяжкою образою з боку потерпілого), однак залишити її безкарною теж не можна [12, с. 45].

На перший погляд, може здаватись, що дана ознака не є важливою для організації підготовки до звільнення, однак це хибна думка. Як показують кримінологічні дослідження, за час відбування покарання в осіб, що вчинили необережні злочини, часто формується стійке негативне ставлення до суспільства, у їх розумінні часто закріплюється позиція, що вони взагалі не повинні були направлятися до кримінально-виконавчої установи, адже їх дії були ненавмисні. Робота під час підготовки таких засуджених до звільнення має базуватись на розумінні даної обставини, врахуванні її.

Будучи певним засобом виправлення засуджених, кара здатна впливати й на досягнення мети індивідуального запобігання, оскільки недопущення з боку засудженого нових злочинів, як на це свого часу звертали увагу В. Трахтеров і А. Зелінський, досягається виправленням цієї людини, а також іншими засобами (наприклад, забезпеченням ізоляції засуджених) [8, с. 136; 13, с. 5].

На стадії підготовки засуджених до звільнення вкрай важливо враховувати, що індивідуальна превенція – це, можливо, найважливіший залишковий ефект, який має здійснити позбавлення волі відносно конкретного засудженого.

Особливо гостро стоїть питання реалізації виправного впливу щодо осіб, засуджених до короткострокового позбавлення волі. На це звертали увагу ще дослідники короткострокового позбавлення волі в радянський період. Пояснювалось це відсутністю певних спеціалізованих методів впливу на таку специфічну категорію засуджених. Та навіть у разі розробки таких програм їх належне виконання було маловірогідним, банально через брак часу для реалізації. М. Стручков зазначав, що при короткостроковому позбавленні волі ніколи здійснювати виправно-трудовий вплив. Отже, залишається лише каральний вплив самого покарання [14, с. 42]. Ця теза є актуальною і нині.

Обмеженість у досягненні цілі виправлення при короткостроковому позбавленні волі підтверджується і дослідженнями вітчизняної та зарубіжної пенітенціарної психології, які дають підстави стверджувати, що виховний вплив, виправлення, ресоціалізація та реадптація щодо засуджених до позбавлення волі є ефективним в межах від 1–2 до 5–6 років (щодо засуджених вперше) [15, с. 100].

При цьому звуження можливостей адміністрації колонії щодо соціально-виховного впливу на засуджених до позбавлення волі на короткий строк та звичайний брак часу для такої діяльності зумовлюють складність процесу підготовки до звільнення таких засуджених.

Впливає кара й на забезпечення загального запобігання, що досягається загрозою застосування кримінального покарання до тих, хто вчинив злочин [16, с. 19, 20]. Зв'язок між карою (як елементом покарання) і загальною превенцією (як однією з його цілей) досить природний, досягнення загальної превенції при застосуванні покарання здійснюється головним чином шляхом залякування. Справедливо зазначав Й. Ной: специфічна особливість загальної превенції полягає саме в залякуванні нестійких осіб [17, с. 158]. Мета запобігання вчиненню злочинів іншими особами полягає в такому впливі покарання, який забезпечує запобігання вчинення злочину з боку інших осіб. Досягнення цієї мети повинно забезпечуватися самим оприлюдненням законів, санкції яких попереджають про покарання кожного, хто їх порушить, засудженням винного, призначенням покарання та його виконанням. Її ефективність залежить від суворості, справедливості, а головне – невідворотності покарання. Безперечно, для набуття попереджувального впливу кримінально-правові санкції та судові вироки повинні бути досить суворими. При цьому співвідношення каральних елементів покарання мають оптимально відповідати суспільній небезпеці вчиненого злочину та особі винного, а також порядку його виконання [18, с. 38].

Зазвичай засуджених після звільнення самим лише своїм зовнішнім виглядом може виконувати функцію загальної превенції, демонструвати весь комплекс негативних наслідків вчинення злочину. Однак важливо розуміти, що до цього в жодному разі не варто ставитися як до позитивного явища. Під час підготовки засудженого до звільнення вкрай важливо максимально знизити негативний вплив позбавлення волі, забезпечивши таким чином ефективність його повернення до нормального життя в суспільстві на свободі.

Висновки. Як висновок варто відзначити, що процес підготовки до звільнення засуджених до позбавлення волі є значно складнішим, ніж це може видаватись, і його організація має відбуватись з урахуванням величезного доробку науки кримінального та кримінально-виконавчого права.

Література:

1. Мін'юст дав старт реформі пенітенціарної системи // Для працівників бюджетної сфери [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://buhgalter.com.ua/news/derzhavna-sluzhba/minyust-dav-start-reformi-penitentsiarnoyi-sistemi/>.

2. Про пробачення : Закон України від 5 лютого 2015 р. № 160-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 13. – Ст. 93.
3. Стручков Н. Советская исправительно-трудовая политика и ее роль в борьбе с преступностью : [монографія] / Н. Стручков. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1970. – 271 с.
4. Дементьев С. Лишение свободы как мера уголовного наказания : [текст лекций] / С. Дементьев. – Краснодар : Сов. Кубань, 1977. – 64 с.
5. Полицев А. Правовое регулирование применения ареста как вида уголовного наказания : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. Полицев. – Ростов-на-Дону, 2001. – 177 с.
6. Сахаров А. О личности преступника и причинах преступности в СССР / А. Сахаров. – М. : Госюриздат, 1961. – 279 с.
7. Кримінальний кодекс України: наук.-практ. комент. / за заг. ред. В. Сташиса, В. Тація. – Вид. 4-те, допов. – Х. : Одіссея, 2008. – 1208 с.
8. Зелинский А. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении : [монографія] / А. Зелинский. – Х. : Высш. шк., 1986. – 165 с.
9. Зелінський А. Кримінологія : [навч. посіб.] / А. Зелінський. – Х. : Рубікон, 2000. – 240 с.
10. Даньшин І. Кримінологія. Загальна та Особлива частини : [підручник] / І. Даньшин. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
11. Михлин А. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы / А. Михлин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1970. – 166 с.
12. Стручков Н. Советское исправительно-трудовое право. Общая часть : [курс лекций] / Н. Стручков. – М. : Изд-во ВШ МООН РСФСР, 1963. – 224 с.
13. Трахтеров В. О задачах наказания по советскому уголовному праву / В. Трахтеров // Учен. зап. / Харьк. юрид. ин-т. – Х., 1955. – Вып. 6. – С. 3–11.
14. Стручков Н. Проблемы науки исправительно-трудового права в свете нового исправительно-трудового законодательства / Н. Стручков. – М. : Высш. шк. МВД СССР, 1972. – 166 с.
15. Костицький М. Діалектичне протиріччя між строками позбавлення волі та строками виправлення і ресоціалізації засуджених / М. Костицький // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення. Прогалини у кримінальному законодавстві : Міжнар. симпозіум (12-13 вересня 2008 р.) : тези і рефер. доп., тексти повід. – Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 97–101.
16. Герцензон А. Основные положения Уголовного кодекса РСФСР 1960 года / А. Герцензон. – М. : Госюриздат, 1961. – 60 с.
17. Ной И. Сущность и функции уголовного наказания в советском государстве / И. Ной. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1973. – 192 с.
18. Яковець І. Первинна класифікація засуджених до позбавлення волі та їх розподіл в установи виконання покарань : [монографія] / І. Яковець. – Х. : Кроссруд, 2006. – 208 с.

Яковець Д. С. Значення карального потенціала лишення свободи при підготовці осужденных к освобождению

Аннотация. Стаття посвящена изучению значения карательного воздействия наказания в виде лишения свободы при подготовке осужденных к освобождению.

Ключевые слова: лишение свободы, карательное влияние, освобождение от отбывания наказания, кара, судимость.

Iakovets D. The importance of the punitive potential of imprisonment in preparing convicts for exemption from punishment

Summary. The paper studies the importance of the punitive effects of a sentence of imprisonment in the organization of the preparation for the release of convicts.

Key words: imprisonment, punitive impact, exemption from punishment, penalty, criminal record.